

Drs. Guus Sluiter (1967) is kunsthistoricus en vanaf 2007 directeur van Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover. Na het voltooien van de studie kunstgeschiedenis werkte hij onder meer bij het Mauritshuis in Den Haag, het Dordrechts Museum en het Nederlands Interuniversitair Kunsthistorisch Instituut te Florence. Sluiter is gespecialiseerd in Nederlandse schilderkunst uit de zeventiende eeuw en publiceerde hierover in verschillende Nederlandse en Italiaanse vakbladen en catalogi.

info: www.totzover.nl

Gebroeders Gèruset, Marthe, post-mortemfoto, 1886 (collectie Paul Frecker, Londen)

2.1.1. UITVAARTCULTUUR

SOUVENIRS VAN HET LEVEN: HEDEN EN VERLEDEN VAN POST-MORTEMFOTOGRAFIE

door Guus Sluiter

Op 23 maart 1886 werd de kleine Marthe gefotografeerd. Het Brusselse meisje was net tevoren overleden. Op de foto lijkt ze te slapen [afb. linksonder]. Haar ouders schreven op de achterkant van de foto: “Souvenir de notre chère petite Marthe, enlevée à notre plus vive affection, le 23 mars 86, Hector et Mathilde” (“Herinnering aan onze lieve kleine Marthe, die op 23 maart 86 uit onze grootste genegenheid werd weggenomen, Hector en Mathilde”). Foto's als deze werden over de hele wereld gemaakt. Tegenwoordig roepen ze gemengde gevoelens op, variërend van invoelende ontroering tot heftige afschuw. In de literatuur die hieraan is gewijd, wordt gesuggereerd dat post-mortemfotografie vooral werd toegepast in de periode 1850-1930. In dit artikel wordt stilgestaan bij dit opmerkelijke genre uit de fotografie, dat ook nu nog niet helemaal blijkt te zijn verdwenen.

Geschilderde doodsportretten

Het doodsportret kent binnen en buiten Europa een lange traditie. Zo is Egypte bijvoorbeeld bekend om zijn rijke grafcultuur, waarin beeltenissen van overledenen worden gebruikt. In Europa worden er vanaf de middeleeuwen doodsportretten gemaakt. Aanvankelijk vooral grafbeelden, maar later ook geschilderde portretten. Uit 1514 dateert een aantal geschilderde beeltenissen van de opgebaarde Franse koningin Anne van Bretagne. Portretten van gestorven welgestelde burgers op hun sterfbed volgen. Meestal zijn de doden ‘slappend’ en ten halve lijve afgebeeld. Een apart genre binnen het geschilderde doodsportret wordt echter gevormd door het funeraire kindersportret. Jan Bedaux stelt in de tentoonstellingscatalogus *Naar het lijk* (1998) dat dit portrettype een hoogtepunt kent in de zeventiende eeuw en dat het in de achttiende vrijwel verdwijnt. Hij telde voor zijn onderzoek maar liefst 144 individuele portretten. Daarbij zijn de overleden kinderen, die als engeltjes op portretten van nog levende gezinsleden voorkomen, niet meegerekend.

Na 1700 lijken er gedurende bijna anderhalve eeuw weinig doodsportretten te worden geschilderd, zeker als het gaat om burgers. Overleden vorsten treften we nog altijd aan op schilderijen en prenten. Met de uitvinding van de fotografie in 1839 verandert er veel. Het nieuwe medium brengt het portret binnen het bereik van een grote groep mensen, omdat het goedkoop en snel te maken is. Meteen verschijnen de eerste post-mortemportretten. De tijd was er bijzonder geschikt voor. Na de Verlichting die sterk op de mens gericht was, brak in 1837 de Victoriaanse tijd aan die de dood een centrale plaats in het leven gaf.

Er wordt wel gedacht dat het schilderen van doodsportretten volledig stopte toen de fotografie in zwang kwam. Weliswaar is er al langer sprake van een neergang van dit schilderkunstige genre, maar uitgestorven is het niet. Omstreeks 1900 maakten diverse bekende kunstenaars prachtige portretten van overleden dierbaren. Claude Monet schilderde in 1879 zijn geliefde Camille op haar sterfbed, Henri Regnault in 1866 zijn tante (te bewonderen in Musée d'Orsay te Parijs) en James Ensor in 1915 zijn moeder (Museum voor Schone Kunsten, Oostende). Edvard Munch en Ferdinand Hodler maakten zelfs diverse schilderijen, prenten en tekeningen met dit onderwerp.

De fotografie

In de fotografie werd de traditie van de schilderkunst dus voortgezet. In de meeste gevallen werd de overledene ‘slapend’ weergegeven, omgeven door bijvoorbeeld kaarsen of bloemen. Er werden ook opvallend veel geestelijken geportretteerd. Daarnaast zijn er veel foto's van overleden kunstenaars gemaakt. De grootste groep wordt evenwel gevormd door overleden kinderen.

Als iemand ‘slapend’ wordt gefotografeerd ligt hij of zij meestal op bed, maar vaak ook in de kist. Bizar in onze ogen zijn de foto's waarop een gestorvene zittend of zelfs staand is weergegeven. In enkele gevallen zijn zelfs de ogen geopend [afb. rechts]. Fotograaf Charles Orr meldt dat dit diende te gebeuren met behulp van een theelepeltje (“turn the eyeball to its proper place, and you have the face nearly as natural as life”). De ogen moesten daarna nog wel worden geretoucheerd om een natuurlijk effect te verkrijgen. Eugène Disdéri, een van de pioniers van de fotografie, beschrijft in 1855 het ideaal van een zo levend mogelijke houding: “Iedere keer dat we werden gevraagd een portret te maken na de dood, hebben we de overledene gekleed in de kleren die hij normaal gesproken droeg toen hij leefde. We hebben voorgesteld dat zijn ogen open zouden blijven, we hebben hem laten zitten naast een tafel, ...”.

Fotografen werden meestal pas uitgenodigd om te komen als de overledene was opgebaard. In Amerika kwam het ook wel voor dat men met het dode lichaam naar de fotostudio toog. Vooral met kinderen was dit wel te doen, bijvoorbeeld als men op weg was naar de uitvaart. Maar deze praktijk stuitte op veel weerstand en doorgaans was het de fotograaf die een bezoek bracht aan de dode. Regelmatig werd de hele familie neergezet naast de overledene. Dergelijke foto's doen denken aan de zeventiende-eeuwse familieportretten waarop gestorven kinderen als engelen werden weergegeven. Het ontroerendste blijven echter de talloze foto's van ‘slapende’ kinderen, zoals de hierboven genoemde Marthe. Om de kinderen zo levensecht mogelijk weer te geven, werden ze vaak op een sofa gelegd of in een stoel gezet. Ze kunnen ook worden gedragen door een van de ouders of ze gingen samen op de foto met hun levende broertjes en zusjes.

Het is moeilijk na te gaan hoe de ontwikkeling van de post-mortemfotografie in Nederland is verlopen. In openbare verzamelingen is dit soort foto's bijzonder schaars [afb. rechtsonder]. Anja Krabben, die in 1998 de Nederlands post-mortemfotografie beschreef in de al genoemde catalogus *Naar het lijk*, telde er niet meer dan veertig. Het merendeel van deze foto's is waarschijnlijk verloren gegaan. In het buitenland zijn overigens wel grote collecties, vooral in de Verenigde Staten. De Burns Archive in New York bezit wel 4000 exemplaren! Dichter bij huis bezit de Engelse verzamelaar Paul Frecker een grote collectie op dit gebied.

De twintigste eeuw

In de twintigste eeuw veranderde er veel in de omgang met de dood. Het dode lichaam werd minder vereerd, men zag het lichaam niet meer als de ultieme uiting van wie men is. De spirituele ‘ik’ werd belangrijker. Hiermee hing ook de opkomst van de crematie samen. Het lichaam mocht compleet vergaan. Door de vooruitgang in de medische wetenschap leefde men langer en werden zieken steeds vaker buitenshuis verpleegd. Ook het sterven gebeurde vaker buitenshuis. De dood kwam verder van ons af te staan. Dat wil niet zeggen dat de post-mortemfotografie verdween. Tot aan de Tweede Wereldoorlog komt dit genre nog voor.

Na 1945 trad de dood nog verder terug uit het leven. Uitvaarten werden soberder, opbaringen vonden steeds vaker plaats in uitvaartcentra en post-

Onbekende fotograaf, post-mortemfoto (collectie Paul Frecker, Londen)

Onbekende fotograaf, Jacobus Kappeyne van de Coppello, post-mortemfoto, 1920 (Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover, Amsterdam)

Dasha Elfring, post-mortemfoto, 2007 (Stilbeeld Uitvaartfotografie, Heemstede)

mortemfoto's werden inmiddels beschouwd als griezelig en shockerend. Toch betekent dit niet dat het genre geheel verdween. Uit de jaren 1930 zijn door amateurs gemaakte doodsportretten bekend. Het is mogelijk dat dit soort foto's ook na de oorlog nog werd gemaakt, maar dat zij hun weg naar verzamelaars nog niet hebben gevonden.

Vanaf het laatste kwart van de twintigste eeuw kent de post-mortemfotografie weer een opleving. Navraag bij uitvaartondernemers leert dat er geen eenduidig beeld is, maar van een toename is zeker sprake, vooral bij sterfgevallen van jonge kinderen, al is er bij nabestaanden vaak nog wat schroom te overwinnen (en misschien bij de uitvaartondernemer ook). Een opvallend initiatief is de oprichting van Make A Memory. In opdracht van deze stichting maken professionele fotografen foto's van ernstig zieke en overleden baby's en kinderen.

Er is tegenwoordig in zijn algemeenheid meer aandacht voor de uitvaart en voor de rouwverwerking. Herinneringsobjecten en juist foto's zijn hierbij van groot belang. Steeds vaker maken nabestaanden foto's of video's van een uitvaart. Dit gebeurt door daartoe aangewezen familieleden, maar ook worden fotografen ingehuurd. Er bestaan zelfs fotografen die zich hier, in het spoor van hun negentiende eeuwse voorgangers, speciaal op toeleegen [afb. linksboven].

De fotografen maken vaak opnames van de overledene in de kist, dikwijls met een nabestaande die een bloem neerlegt of iets schikt. Soms wil de familie geen foto van de overledene. Fotografen vertellen dat ze dan vaak toch enkele opnamen maken en dat de familie daar achteraf meestal blij mee is. Zo wint anno 2011 de negentiende eeuw het van de twintigste.

De meeste recente post-mortemfoto's bevinden zich (nog) niet in publiek toegankelijke collecties, maar er zijn uitzonderingen, zoals de foto van Bryannah van der Wal (Museum Tot Zover, Amsterdam). Toen de bijna driejarige Bryannah in 2008 was gestorven, lieten haar ouders een prachtige foto van haar maken in haar favoriete prinsessenjurkje [afb. onder]. Zij deden haar ook nog twee vleugeltjes om, zodat ze een engeltje werd. De verwantschap met de slapende 'engeltjes' uit de beginperiode van de fotografie is duidelijk. De foto werd gebruikt voor de rouwkaart. Dat past dan weer bij de huidige tijd.

Anne Lucchiari, Bryannah als engeltje, post-mortemfoto, 2008 (Amsterdam, Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover)

Artistieke post-mortemfotografie

In het laatste kwart van de twintigste eeuw neemt ook de belangstelling voor artistieke doodsportretten weer toe. Dit genre werd altijd al wel beoefend, maar marginaal. Omstreeks 1970 grepen kunstenaars en fotografen de kans om taboes rond de dood te doorbreken, zoals Audrey Linkman aantoonde in *Photography and Death* (2011). Baanbrekend en shockerend is de serie *Morgue Work* van de Amerikaan Jeffrey Silverthorne (1972) met foto's van lichamen uit een mortuarium.

Maar dergelijke foto's vallen buiten het domein dat in dit artikel aan de orde komt. Passender bij de doodsportretten zoals hier beschreven, zijn bijvoorbeeld fotoseries van fotografen die mensen tijdens hun ziekte volgen. De AIDS-epidemie in de jaren 1980 was hierbij van belang. Dergelijke reeksen eindigen niet zelden met een post-mortemfoto. Linkman beschrijft er verschillende, zoals de series van David Wojnarowicz (1988-1989), William Yang (1988-90) Krass Clement (1989) en Anne Noble (2001). Bekend zijn Annie Leibovitz' foto's van de overleden Susan Sonntag (2004). Een goed voorbeeld uit Nederland is Edith Gerritsma's *Leven naar de dood* uit 2006 (Museum Tot Zover, Amsterdam).

Ook de wereldberoemde Amerikaanse fotograaf Sally Mann maakte een mooi doodsportret. Zij is bekend om haar duistere zwart-witfoto's en van haar vele, vaak provocatieve opnamen met de dood als thema. Mann maakte in 1988 een intiem en persoonlijk portret van haar vader na diens overlijden. Dit geheel in lijn met kunstenaars als Monet, die ook gestorven naasten op een liefdevolle wijze weergaven.

Interessant is de serie *Noch Mal Leben* van de Duitse fotograaf Walter Schels uit 2004. Hij maakte portretten van terminaal zieken en vroeg hen of hij ook een foto mocht maken na hun overlijden. Dit leidde tot een serie 'dubbelportretten' die in diverse landen werd geëxposeerd. De toeloop van het publiek was groot. Bekend is ook Elizabeth Heyerts *The Travellers* met post-mortemportretten van Afro-Amerikanen uit Harlem, New York (2003).

Uit dezelfde tijd stammen ook zeven post-mortemfoto's van Marloes van Doorn, recent verworven door Museum Tot Zover [afb. rechtsboven]. Van Doorn fotografeerde de overledenen van boven af en zoomde in op het gezicht. Conform de traditie lijken de geportretteerden te slapen. Maar de fotograaf speelt een spel met de traditie en met de beschouwer. In enkele gevallen is namelijk een levend persoon afgebeeld, poserend als een 'slapende' dode. Om wie het gaat is niet duidelijk. De illusie van de dood wordt ondermijnd en de beschouwer wordt aan het denken gezet.

Omstreeks het jaar 2000 groeit de belangstelling voor post-mortemfotografie, zowel bij wetenschappers als in de museumwereld. De series van Walter Schels en Elizabeth Heyert worden in vele landen geëxposeerd. In Londen, Haarlem en Parijs worden er overzichttentoonstellingen over post-mortemfotografie georganiseerd. Er verschijnen steeds meer goede publicaties. Stanley Burns behandelt in *Sleeping Beauty* uit 1990 als een van de eersten een kijkje in de geschiedenis van de funeraire portretten. Dat nog niet iedereen daar toen aan toe was, blijkt uit een recensie in NRC Handelsblad van 15 november 1991. De recensent steekt haar weerzin tegen dit genre niet onder stoelen of banken. Ze noemt het een 'treurig platenboek' en besluit met de woorden "Eigenlijk moet je veel hekel aan iemand hebben om *Sleeping Beauty* cadeau te doen, of thuis ongevraagd ter inzage te geven. Alleen fanatieke fotoboekenverzamelaars komen daarvoor in aanmerking."

Marloes van Doorn, *Untitled #7*, uit de serie *Death Portraits*, 2004 (Amsterdam, Nederlands Uitvaart Museum)

Met dank aan Paul Frecker, Londen en aan uitgeverij Reaktion Books die de tekst van *Photography and Death* al voor de publicatie beschikbaar stelde. De citaten van Charles Orr en Eugène Disdéri zijn overgenomen uit dit boek. Mijn dank gaat ook uit naar de fotografen en uitvaartondernemers die met mij spraken over post-mortemfotografie. En dank aan Sandra de Vries voor de redactie.